

Щербина Б. С.,
здобувач кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПОСОБИ ЗАХИСТУ АБСОЛЮТНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

THE WAYS OF PROTECTION OF ABSOLUTE RIGHTS IN UKRAINE

У статті досліджено теоретичні питання щодо захисту абсолютних цивільних прав в Україні. Здійснено аналіз чинного законодавства щодо правового регулювання цих відносин. Проаналізовано теоретичні позиції стосовно предмета дослідження та судової практики щодо вирішення спорів, пов'язаних із захистом абсолютних цивільних прав.

Ключові слова: захист, абсолютне цивільне право, право власності, особисті немайнові права, інтелектуальна власність.

В статье исследованы теоретические вопросы по защите абсолютных гражданских прав в Украине. Осуществлен анализ действующего законодательства относительно правового регулирования этих отношений. Проанализированы теоретические позиции касательно предмета исследования и судебной практики по разрешению споров, связанных с защитой абсолютных гражданских прав.

Ключевые слова: защита, абсолютное гражданское право, право собственности, личные неимущественные права, интеллектуальная собственность.

The article deals with theoretical aspects regarding the protection of absolute civil rights in Ukraine. The analysis of the current legislation on the legal regulation of these relations was done. The theoretical positions on the subject of research and judicial practice in resolving disputes related to the protection of absolute civil rights are analyzed.

Key words: protection, absolute civil law, property rights, personal non-property rights, intellectual property.

Постановка проблеми. На проблемі здійснення та захисту абсолютних цивільних прав завжди була зосереджена увага науковців. Актуальними ці питання є і сьогодні. Незважаючи на численні наукові доробки у цьому напрямку, здійснені у різні періоди розвитку цивільного права, до дослідження питань здійснення та захисту цивільних прав звертаються і зараз. У науковій літературі розмежується форма захисту як діяльність компетентних органів та порядок захисту. Окремо заслуговує на увагу дослідження способів захисту абсолютних цивільних прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Способи захисту цивільних прав та інтересів визначені у ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Їх характеризують як загальні способи захисту, що застосовуються у разі порушення будь-яких суб'єктивних прав та інтересів, зокрема і абсолютних прав. Практично кожний спосіб захисту ґрунтовно досліджувався у науковій літературі [1–8], стосовно цих способів здійснювався аналіз вищими судовими інстанціями [9, 10], проте досі окремі питання залишаються дискусійними, а практика застосування чинного законодавства породжує нові питання, що потребують вирішення.

Метою статті є характеристика способів захисту абсолютних цивільних прав за законодавством України, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цих відносин.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи стан наукових позицій з цього питання, О.О. Кот визначає форму захисту як юридичну категорію, що вказує на суб'єкт, який здійснює захист невизнаного, порушеного чи оскаржуваного права, а також на загальний порядок вчинення дій цим суб'єктом щодо здійснен-

ня захисту [11, с. 239–241]. Таке трактування є вваженим та логічним, тому ми з ним погоджуємося.

Найпоширенішим є підхід, за якого форми захисту поділяють на юрисдикційну та неюрисдикційну. Т.В. Боднар поділяє форми захисту на судову (юрисдикційну) та несудову (неюрисдикційну). На думку вченої, до неюрисдикційної форми захисту слід відносити захист прав Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування (адміністративний порядок), нотаріусом, самою особою [12, с. 115–116].

Захист суб'єктивного цивільного права, зокрема і права абсолютного, завжди здійснюється з використанням певного способу захисту. У науковій літературі спосіб захисту розуміють як вид вимоги, матеріально-правовий захід, порядок відновлення права, відповідну дію порушника права чи самого суб'єкта, що звертається за захистом.

На думку З.В. Ромовської, спосіб захисту – це концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату [13, с. 494].

Варто зауважити, що поділ способів захисту на загальні та спеціальні на законодавчому рівні не закріплений. Але такий поділ прийнятий як у навчальній, науковій літературі, так і у судовій практиці. Особа, право якої порушене, може обрати як загальний, так і спеціальний способи захисту, визначені законом, що регламентує конкретні цивільні відносини. Йдеться про способи захисту права власності, встановлені главою 29 ЦК України, способи захисту особистих немайнових прав, регламентовані ст.ст. 277, 278 ЦК України, а також про способи захисту прав

інтелектуальної власності, що встановлені нормами ст. 432 ЦК України, спеціальними законами України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Встановлені у цих та інших нормах способи захисту характеризуються як спеціальні, що можуть застосовуватися у разі порушення відповідних прав.

Тобто як критерій розмежування приймається нормативне закріплення певного способу у загальній чи спеціальній нормі. Верховний Суд України висловив свою позицію щодо цього питання у такий спосіб: «Визначені у ст. 16 ЦК України способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватися до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав. Цивільним кодексом та іншими законами для захисту певних чи окремих категорій прав можуть установлюватися спеціальні способи захисту прав. З огляду на наведене суд під час розгляду й вирішення цивільної справи визначає спосіб захисту, керуючись законом, який регулює конкретні правовідносини, і тими юридичними фактами, що зумовлюють виникнення цих правовідносин та цього спору» [9, с. 20].

Отже, відсутній чіткий критерій поділу способів захисту на загальні та спеціальні, а конкретний спосіб захисту обирається з урахуванням виду правовідносин, суб'єктивного права, яке порушено, характеру його порушення.

У ст. 275 ЦК України встановлено, що фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних зазіхань інших осіб. Захист особистого немайнового права здійснюється способами, встановленими главою 3 цього Кодексу. Тобто йдеться про захист особистих немайнових прав фізичної особи із застосуванням загальних способів захисту, що встановлені у ч. 2 ст. 16 ЦК України. Водночас у ст. 275 вказано, що захист особистого немайнового права може здійснюватися також в інший спосіб відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, які спричинило це порушення.

Одним зі способів захисту у разі порушення особистого немайнового права є його поновлення. Так, відповідно до ст. 276 ЦК України орган державної влади, орган влади АРК, орган місцевого самоврядування, фізична або юридична особа, рішеннями, діями або бездіяльністю яких порушено особисте немайнове право фізичної особи, зобов'язані вчинити необхідні дії для його негайного поновлення. Йдеться про неюрисдикційну форму захисту порушеного права. Спочатку може здатися, що такий спосіб захисту відповідає загальному способу – відновленню становища, яке існувало до порушення, але варто зауважити, що відновлення у сфері особистих немайнових прав неможливе, адже право тісно пов'язане з його носієм, є невід'ємним, невідчужуваним, воно позбавлене економічного змісту. Тому його поновлення поза економічною оцінкою є доволі абстрактним поняттям. Очевидно, що тільки носій права може оцінити своє право, порушене діями чи бездіяльністю відповідних органів, і визначити, що має бути вчинено для поновлення цього права. Саме суб'єкт права визначає, які дії має вчинити відповідний ор-

ган для поновлення прав, та звертається з відповідною вимогою. Важливою законодавчою гарантією здійснення відповідним органом дій, що вимагає від нього суб'єкт права, є норма ч. 2 ст. 276 ЦК України, у якій встановлено, що якщо дії, які необхідні для негайного поновлення порушеного особистого немайнового права фізичної особи, не вчиняються, то суд може постановити рішення щодо поновлення порушеного права, а також відшкодування моральної шкоди, завданої його порушенням.

З таких законодавчих підходів випливає, що у зв'язку з порушенням права суб'єкт може самостійно звернутися до відповідного органу, що допустив порушення, і у разі невчинення відповідних дій має право на звернення до суду. Проте у жодному разі самостійне звернення до відповідного органу про поновлення права не може розцінюватися як передумова звернення за судовим захистом.

Одним із поширених та застосовуваних спеціальних способів захисту у разі порушення особистого немайнового права особи є спростування недостовірної інформації. Таке право має конституційне закріплення. Відповідно до ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Такий спосіб захисту встановлений ст. 277 ЦК України, ст. 37 Закону України від 16 листопада 1992 року «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Відповідно до ч. 1 ст. 277 ЦК України фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Якщо поширено недостовірну інформацію щодо особи, яка померла, то право на відповідь та на спростування недостовірної інформації належать членам її сім'ї, близьким родичам та іншим зацікавленим особам.

Отже, у наведених нормах йдеться про такі спеціальні способи захисту особистого немайнового права, як вимога відповіді щодо поширеної інформації, яку особа вважає недостовірною, та спростування такої інформації.

Юридичним складом правопорушення, у разі вчинення якого виникає право на спростування, є сукупність таких обставин: (а) поширення інформації, тобто доведення її до відома хоча б одній особі у будь-який спосіб; (б) поширена інформація стосується певної фізичної чи юридичної особи – позивача; (в) поширена недостовірна інформація не відповідає дійсності; (г) поширення інформації завдає шкоди відповідним особистим немайновим благам або перешкоджає особі повно і своєчасно здійснювати своє особисте немайнове право.

Нормами ст. 278 ЦК України передбачено такий спосіб захисту, як заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права. Якщо особисте немайнове право фізичної особи порушене у газеті, книзі, кінофільмі, телепередачі тощо, які готуються до випуску, суд може заборонити їх випуск до усунення порушення цього права. Якщо ж право порушене у засобах, які уже випущені, суд може заборонити (припинити) їх розповсюдження до усунення цього порушення, а якщо усунення порушення неможливе, – вилучити тираж газети, книги тощо з метою його знищення.

На забезпечення виконання рішення суду про захист особистого немайнового права спрямована норма ст. 279 ЦК України, якою передбачено накладення штрафу на особу, яка не виконала відповідних дій щодо усунення порушення чи ухиляється від виконання судового рішення. Сплата штрафу не звільняє особу від обов'язку виконати рішення суду. Варто зауважити, що штраф стягується до державного бюджету, а не на користь потерпілої особи. Тут застосовується адміністративна відповідальність особи, що не виконала відповідних дій чи судового рішення.

Одним з найпоширеніших способів захисту особистих немайнових прав є відшкодування моральної шкоди. Науковці та практики однастайні, що зажди залишається проблематичним питання про розмір моральної шкоди, оскільки як саме визначення моральної шкоди, так і встановлення її розміру неможливо чітко окреслити на законодавчому рівні. Під час визначення цих понять неможливо уникнути оцінних суджень. Право на відшкодування моральної шкоди закріплене нормами ст. 23 ЦК України як загальний спосіб захисту. А у ст. 280 ЦК України встановлено, що якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової та (або) моральної шкоди, то ця шкода підлягає відшкодуванню.

Характеризуючи способи захисту абсолютно-го права власності, варто зауважити, що загально-прийнятим є поділ на дві такі групи: речово-правові способи захисту, які спрямовані на захист суб'єктивного права власності як права абсолютного (ст.ст. 387–392 ЦК України), та зобов'язально-правові способи захисту, що випливають з договірних інститутів, а не з права власності як такого. Останні спрямовані на захист власника як суб'єкта зобов'язальних правовідносин. Але така класифікація не охоплює усіх способів захисту права власності. Зокрема, Є.А. Суханов усі способи захисту права власності поділяє на такі: (1) класичні речово-правові (віндикаційний та негаторний позови); (2) зобов'язально-правові; (3) позов про визнання прав власності та його різновид, тобто позов про виключення майна з опису, як особливі способи захисту; (4) позови до публічної влади; (5) позови про компенсацію у зв'язку з припиненням права власності за рішенням публічної влади [14, с. 611–615].

Свою класифікацію способів захисту права власності запропонувала І.О. Дзера, відповідно до якої передбачено такі *основні* речово-правові засоби:

віндикаційний позов, негаторний позов; *допоміжні* речово-правові засоби захисту: позов про визнання права власності, позов про виключення майна з опису; *зобов'язально-правові засоби*: засоби захисту права власності в договірних відносинах, засоби захисту права власності в деліктних зобов'язаннях, позови про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна; *спеціальні засоби* захисту: позов про визнання угоди недійсною, позов про захист співвласника у разі виділу, поділу та продажу спільного майна, засоби захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісти відсутніми або оголошених померлими, засоби захисту прав власників від неправомірного чи правомірного втручання державних органів, органів місцевого самоврядування та у надзвичайних ситуаціях, інші спеціальні засоби, зумовлені особливим колом уповноважених чи зобов'язаних осіб та надзвичайними обставинами [15, с. 48].

Пропонована І.О. Дзєрою класифікація повніше відображає застосовувані способи захисту права власності. Практична ж цінність законодавчо закріплених способів захисту права власності полягає у впевненості власника, що його порушене право буде захищене компетентним органом, а конкретний спосіб захисту власник обирає з огляду на характер порушення його права.

Право власника на витребування майна із чужого незаконного володіння (віндикація) закріплене у ст. 387 ЦК України. Саме такий спосіб захисту поширений у судовій практиці. Межі, особливості віндикації грошей та цінних паперів, розрахунки під час витребування майна з чужого незаконного володіння встановлені нормами ст.ст. 388–390 ЦК України. Варто зауважити, що способом захисту є вимога про витребування майна із чужого незаконного володіння, а віндикаційний позов є засобом судового захисту, тобто процесуальним засобом звернення до суду з відповідною матеріально-правовою вимогою.

Вимога власника про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном називається негаторним позовом (ст. 391 ЦК України). Тут теж слід розмежовувати матеріально-правову вимогу про усунення перешкод у здійсненні власником права користування та розпорядження майном та негаторний позов як засіб судового захисту. Позивачем за негаторним позовом може бути власник або титульний володілець, а відповідачем – особа, яка чинить перешкоди у користуванні майном. Негаторний позов може бути заявлений у межах стану порушення права власності.

У судовій практиці поширеними є спори про визнання права власності. Позов про визнання права власності може бути пред'явлений власником, якщо його право оскаржується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати документа, який засвідчує його право власності (ст. 392 ЦК України). Вимога про визнання права власності є способом захисту, а відповідний позов про таке визнання є процесуальною формою звернення за захистом порушеного права, тобто засобом захисту. У судовій практиці вимоги про визнання права власності часто

поєднуються з іншими правовими вимогами або заявляються як зустрічні позовні вимоги у разі, якщо право оскаржується.

Відповідно до ч. 4 ст. 344 ЦК України право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду. Отже, вимога про визнання права власності заявляється як самостійна. Хоча у такій ситуації відсутній спір про право, вимоги про визнання права власності за набувальною давністю розглядаються за правилами позовного провадження.

Виключення майна з опису (звільнення з-під арешту) як спосіб захисту права власності не передбачений у ЦК України, проте такий спосіб захисту доволі поширений у судовій практиці. 27 серпня 1976 року була прийнята постанова Верховного Суду України «Про судову практику в справах про виключення майна з опису», яка доповнювалася, а сьогодні ураховується судами під час розгляду спорів. У ст. 59 Закону України від 2 червня 2016 року «Про виконавче провадження» встановлено, що особа, яка вважає, що майно, на яке накладено арешт, належить їй, а не боржникові, може звернутися до суду з позовом про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту. Тобто йдеться про різновид такого способу захисту, як визнання права.

Захисту прав інтелектуальної власності присвячені норми ст. 432 ЦК України. Зазначена норма істотно відрізняється від аналізованих норм ЦК України, у яких закріплені способи захисту особистих немайнових прав чи права власності. У ч. 2 ст. 432 ЦК України йдеться не про способи захисту, а про дії, які може застосувати суд. Очевидно, що такі дії застосовуються судом лише за зверненням з відповідними позовними вимогами особи, права інтелектуальної власності якої порушено. Оскільки ЦК України – це кодекс приватного права, то закріплення у ньому норми, якою встановлюються права суду щодо постановлення рішення про захист прав інтелектуальної власності, є нелогічним. Має йтися про права особи застосовувати певні способи захисту.

У разі порушення прав інтелектуальної власності особа може використовувати як загальні, так і спеціальні способи захисту, що встановлені спеціальним законодавством. Про такі йдеться у нормах ст. 52 Закону «Про авторське право і суміжні права». Нормами ч. 1 закріплені права суб'єктів, які можуть ним здійснюватися, якщо є загроза порушення чи уже відбулося порушення прав інтелектуальної власності. Йдеться не тільки про право на звернення за судо-

вим захистом, а й про інші можливості. Відповідно до цього суб'єкт має право брати участь в інспектуванні виробничих приміщень, складів, технологічних процесів і господарських операцій, пов'язаних з виготовленням примірників творів, фонограм і відеограм, щодо яких є підстави для підозри про порушення чи загрозу порушення авторського права і (або) суміжних прав тощо.

Як свідчить судова практика, одним з поширених способів захисту авторських і (або) суміжних прав є виплата компенсації, що визначається судом у розмірі від 10 до 50 000 мінімальних заробітних плат, замість відшкодування збитків або стягнення доходу. Застосовуючи такий спосіб захисту, суб'єкт, чиє право порушене, має довести лише факт протиправної поведінки, що значно спрощує процедуру доказування.

У разі порушення прав інтелектуальної власності широко використовуються як юрисдикційна, так і неюрисдикційна форма захисту. Зокрема, Закон «Про авторське право і суміжні права» доповнено статтею 52-1 «Порядок припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет», нормами якої закріплено процедуру та спосіб захисту від таких порушень шляхом звернення з відповідною заявою до власника веб-сайту (веб-сторінки), постачальника послуг хостингу.

Висновки. Підсумовуючи наведене, варто зазначити, що у разі порушення суб'єктивного цивільного права застосовуються як загальні, так і спеціальні способи захисту. Сам поділ способів захисту на такі види є доволі умовним, оскільки особа, чиє право порушене, обирає спосіб захисту залежно від характеру порушення, від тих фактів, що є підставою для застосування засобів впливу, а також від адекватності захисту характеру та наслідкам порушення. У разі порушення абсолютних прав (особистих немайнових прав, прав власності, прав інтелектуальної власності) застосовуються як загальні способи захисту, так і спеціальні з огляду на сутність як самого права, так і характеру його порушення. Спеціальні способи захисту встановлені законодавством, що регулює відповідні абсолютні права. Характерною особливістю захисту є законодавчо закріплена можливість звертатися до суду стосовно усунення загрози чи запобігання порушенню права, що прямо не охоплюється поняттям «захист». Проте важливість таких способів очевидна, оскільки з їх допомогою вдається відвернути серйозніші наслідки, що могли б настати у разі реального вчинення правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безклубий І., Кузнєцова Н., Майданик Р. Відповідальність у приватному праві: монографія. К.: Грамота, 2014. 416 с.
2. Дзера І.О. Цивільно-правові способи захисту права власності в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2001. 256 с.
3. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 262с.
4. Луць В.В., Галантич М.К., Дзера О.В., Заїка Ю.О. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія. К.: НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2012. 440 с.
5. Яворська О.С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2008. 256 с.
6. Шевченко Я.М. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах. Х.: Харків юрид., 2011. 528 с.
7. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 209 с.

8. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2011. 220 с.
9. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України / Верховний Суд України. Вісник Верховного Суду України. 2014. № 8–9.
10. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ / Верховний Суд України. Вісник Верховного Суду України. 2014. № 6.
11. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
12. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Університетські наукові записки. 2007. № 2. С. 115–116.
13. Ромовська З.В. Українське цивільне право: загальна частина: академічний курс: підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.
14. Суханов Е.А. Гражданское право: учебник: в 2 т. Т. 1. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство БЕК, 1998. 816 с.
15. Дзера І.О. Цивільно-правові способи захисту права власності в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2001. 256 с.